

Ubi asini exonerantur

A fenti címen találjuk meg Janus Pannonius egy kétsoros epigrammáját a Teleki-féle kiadásban (Epigr. I, 277).¹ A kis költemény szövege a következő:

*Dura, viatores, deponite pondera lassi,
Nam jubet hic asinos exonerare locus.*

Nem jelentős versike. Akik legújában – eredetiben vagy fordításban – közzé tették, nem fűztek hozzá megjegyzést; valószínűleg elsősorban azért, mert apró szellemeskedésnél többet nem láttak benne. Ebben alighanem igazuk is van.²

Egyedül Kardos Tibor magyarázza az epigrammát, a következőképp: „A versben a karavánszerájokhoz hasonló fészerről, itatóról van szó, melyek Itáliában a főútvonalak mentén sokfelé voltak találhatóak. Janus alapvető magatartása ebben a korszakban csodagyermeki öntudatából eredően – lenézés az emberekkel, s főleg az átlagemberekkel szemben. Itt is mindennemű utazó pihenőjét (nyilván számaron kocogtak) azonosítja a számarítatóval.”³

Érdemes még megjegyezni, hogy magyarul Takáts Gyula műfordításában olvasható a vers, aki a nem egészen találó Szamár-beszálló címet adta neki. Interpretációja a második sor második felében pontosabb: „itt a samár-pihenő”.⁴

Kérdés már most: lehet-e pontosabb magyarázatot adni a vers keletkezésére, címére, mondani-valójára vonatkozólag? Lehetett-e Janusnak konkrét élménye, ami az epigrammát a tollára csalta, s ha igen: hol és mikor? Közlebről: föltételezhető-e, hogy a versben szereplő *locus* szó nem általánoságban valamilyen 'hely'-et jelöl meg, hanem egy bizonyos 'helység'-et?

Úgy vélem, a kulcsot egy kortárs szerző műve adja a kezünkbe. Aeneas Silvius de Piccolominibus, a jeles humanista, utóbb II. Pius néven pápa, aki Janussal is kapcsolatban állt, élete utolsó esztendeiben írta meg önéletrajzát, a *Commentarii*-t.⁵ Ennek IV. könyvében arról az utazásáról számol be részletesen, amelynek során a Mantovai Kongresszus végeztével (1460. január 18.) visszatért székvárosába, rövidebb-hosszabb időre megállva a közbűlő városokban vagy kisebb településeken. A 6. fejezet tanúsága szerint valószínűleg január 26-án hagyta el Bolognát, a 27-ére virradó éjszakát Pianoróban töltötte, ahol fontos híreket kapott a Nápolyi Királyság körül kialakult aggasztó helyzetről. „Venit

¹ *Iani Pannonii . . . Poëmata*. Pars prima. Traiecti ad Rhenum 1784. 578.

² V. KOVÁCS Sándor (szerk.), *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. Bp. 1972. 136–137, 518.; KLANICZAY Tibor (vál. és jegyz.): *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. 31.

³ KARDOS Tibor (szerk.), *Janus Pannonius versei*. Bp. 1978. 243. Az „ebben a korszakban” az 1447–1454 közötti ferrarai évekre vonatkozik.

⁴ V. KOVÁCS Sándor i. m. 137.; KLANICZAY Tibor i. m. 31. és KARDOS Tibor i. m. 84.

⁵ *Pii Secundi Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*. Frankfurt 1614. A műnek a kiadottól részben eltérő, lényegesen bővebb szövege olvasható a római Accademia Nazionale dei Lincei könyvtárának Cod. 147 jelzetű egykorú kéziratában. (Mikrofilmje az MTAK mikrofilmtárában A 5105 számon. Ennek szövegét idézem.)

deinde p̄sul – folytatja beszámolóját – ad locum, cui Asinorum exoneratio nomen est, in summo Appennino, non sine graui labori (sic!) niuosa pluuiosaque die peracta, et modo uehiculo, modo sella portatus”.⁶

Szándékosan idéztük a kódex szövegét, nem pedig a kiadásét. Ez utóbbi ugyanis a kérdéses nevet *Scarcaliasini* formában adja vissza. Az olasz formával találkozunk a *Commentarii* legújabb fordításában, Giuseppe Bernettiében is, aki így írja: *Scaricalasino*.⁷ Kétségtelen, hogy mind a régebbi, mind az újabb olasz forma voltaképpen a latinnak a fordítása –, vagy ha úgy tetszik: a latin egy még régebbi volgare-alaknak a tudós-humanista megfeleltetése. Akármint van is, annyi bizonyos, hogy nem önkényes fordítással állunk szemben; erről megbizonyosodhatunk pl. a *Lessico Universale Italiano* alapján, amely *Scaricalasino*-ról a következőt mondja: „vecchio nome del centro di Monghidoro, in provincia di Bologna”.⁸ Monghidoro pedig – tegyük hozzá – Bolognától 41 km-re található az Appenninokban, a Futa-hágó kereken 840 méteres magasságában.⁹

Úgy vélem tehát, Janust sem pusztán polgárpukkasztó kedve indította a tréfás versike megírására, hanem az a tény, hogy valahogyan találkozott ezzel a furcsa nevű helységgel. Kérdés azonban, hogyan? Lehet, hogy csak hallott róla, de lehetséges, hogy maga is járt ott.

Huszt József, Janusról szóló monográfiájában¹⁰ több utazását is számon tartja a fiatal diák-költőnek. 1454-ben például Bolognában járt Janus;¹¹ még inkább gyanúba foghatjuk azonban 1458-as hosszabb kirándulását, amelynek során – Padovából kiindulva – Rómába és Narniába is eljutott.¹² Ennek az útnak főbb állomásait Vespasiano da Bisticci említi híres életrajz-sorozatának Janusról szóló fejezetében, de természetesen nem megy bele a részletekbe; mint Huszt mondja: „továbbra is bizonytalanságban vagyunk Janus útirányára vonatkozólag”.¹³

A fentiek alapján valószínűnek tartom, hogy költőnk ezen 1458-as útja alkalmával érintette Scaricalasino falucskát, amelynek mosolyt keltő neve készítette az epigramma megírására.

Boronkai Iván

Értekező prózánk Ozoray és Veresmarti között*

1588. júniusában a dunaföldvári vásárra igyekvő pécsi kereskedők meghökkenve tapasztalták, hogy tolnai üzletember kollégáik megtagadják tőlük a máskor szívesen adott szállást. A tolnaiak református lelkéze, Decsi Gáspár azzal érvelt, hogy:

„Ennek oka ez. Mert az Krisztus örökkévalóságát és istenségét megtagadtátok.” (54.)

A pécsiek tényleg a szentháromságtagadó irányzat hívei lévén, elhatározták, hogy tisztázzák helyzetüket. Vitára invitálták Decsi Gáspárt, de az nem mutatott hajlandóságot. Erre Budán, mikor egy alkalommal „ajándékkal az pasához érkeztenek” és kihallgatásra vártak, kapóra jött a ráckevei polgárok betoppanása. Megegyeztek, hogy a kevek nagytekintélyű papja: Skaricza Máté elmegy Pécsre és szóba elegyedik a pécsi szentháromságtagadók papjával, Válaszuti Györggyel. Skaricza augusztus végén meg is érkezett Pécsre, és ebédmeghívások, tettyei kirándulások, borozgatások közepette megvitatták a

⁶ Fol. 119a = Pii Secundi *Commentarii* 96.

⁷ BERNETTI, Giuseppe (a cura di), *Pio II* (Enea Silvio Piccolomini), *I Commentarii*, II. Siena 1972. 12.

⁸ *Lessico Universale Italiano di lingua, lettere, arti, scienze e tecnica*. XX. Roma 1978. 212.

⁹ *Lessico Universale Italiano*. XIV. Roma 1974. 144.

¹⁰ HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1931.

¹¹ HUSZTI i. m. 42–43.

¹² HUSZTI i. m. 175.

¹³ HUSZTI i. m. 182.

*VÁLASZUTI György, *Pécsi Disputa*. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: DÁN Róbert. Sajtó alá rendezte: NÉMETH S. Katalin. Bp. 1981. Akadémiai K. 793 l. + műmelléletek (Régi Magyar Próza Emlékek 5.)

hitvallásbeli eltéréseket. Templomi disputációra is sor került, bár Skaricza nem győzte hangoztatni, hogy ő beszéd helyett inkább az írásbeli eszmecsere híve.

„Írd meg, és éntőlem itt ne kérdezkedjél, hanem az feleleteket küldd utánam. Én is arra megfelelők, és így vigyük elő akaratumot.” (85.) – Így Skaricza.

Mire Válaszuti:

„Végy papirosat elő, és írj tudományod felől annyit, amennyit akarsz, és azt énnálam hagyván, menj dolgozra. Én is találok papirosat, melyre az feleletet írom, és utánad küldjem.” (86.)

Afelől is nehéz tárgyalások folytak, hogy miképpen lehetne Skaricza bántatlanságát biztosítani?

„Adassék pecsétetes levele, hogy ha mi rajtam történik, vagy marhám kárára, vagy tisztességem ellen való szó, én is azzal űköt mindenütt foghassam és ott tartóztathassam . . . György uram most, itt léteemben, énnekem ellenemre ne prédikáljon, hanem írja meg az prédikációt, és feleljen meg reája, utánam azt bocsátván.” (84.)

„Fejemig kötöm magamot, hogy kegyelmednek bántása nem lésson” – ígérte Válaszuti György és ígérte meg is tartotta. (84.)

A disputációk lezajlása után ünnepélyesen elbúcsúztatták Skariczát:

„Tisztelendő Máté uram! Egész várossal köszönjük kegyelmednek fáradságát . . . És kérjük kegyelmedet, hogy ha mi vétek esett volna vagy szónkban, vagy cselekedetünkben, vagy tartásunkban, kegyelmed azt minékünk megbocsássa. Mert tehetségünk szerint vétetni nem akartunk.” (143.)

Skaricza pedig így válaszolt:

„Én az kegyelmeteknek emberségit igen becsülöm. Éntőlem senki kegyelmetek felől gonoszt nem hall.” (143.)

„Es így búcsuzást tévén, a két fél egymás kezit fogdosván, Máté uram mellé két polgár rendeltetett, kérésrésnek okáért; az kocsi, melyet készítének az ittváló uraink, felülének és Tolnáig véle levének. Szépen készítettett étellel-itallal az utokban is vendégelvén.” (144.)

A pécsi polgárok igyekvése tehát sikerrel járt. Ha Tolnával és személy szerint Decsi Gáspárral nem is, de Ráckevével rendezték kapcsolatukat és jó híruk támadt messzi környéken. Elnyerték Skaricza Máté becsülését – ha hitbéli dolgokban nem is győzték meg egymást.

Fontos is volt egy ilyen békeakció, mert vagy tízezer évvel korábban, egy baranyai faluban kínos dolog történt: Veresmarti Illés hercegszőlősi lelkész, református püspök – ekkor, 1588-ban még élt és működött! – egy hitvita után felakasztatta az Erdélyből odautazott Alvinci György unitárius lelkészt. Hiába tanúsítottak mérsékletet maguk a szentháromságtagadók – kijárták, hogy a török hatóság ne végeztesse ki Veresmarti Illést! – megbocsátván üldözőiknek, egyre inkább elszigetelődtek, mint azt a tolnai eset is mutatja. Ezekre a délkelet-dunántúli hódoltsági felekezeti ügyekre az egész ország közvéleménye odafigyelt, amire bizonyosság Bornemisza egy utalása, aki leírja, hogy Alvinci György Baranya felé utaztában nála szállott meg 1574-ben. (*Ördögi Kisírtetek*, Sempte, 1578. 879.)

Válaszuti György, megfogadva Skaricza Máté tanácsát, papírra vetette az 1588. nyári pécsi disputációt, sőt, az eseményekről napi pontossággal beszámoló krónikához egy hittudományi fejtegetést is csatolt, mely a szentháromságtagadók felekezetének jelentős teológiai dokumentuma.

Válaszuti György kéziratát bocsátotta most közre *Pécsi Disputa* címen az Akadémiai Kiadó, Dán Róbert és Németh S. Katalin gondozásában.

A Pécsi Disputa kiadása mintaszerűen gondos, jegyzetanyaga jól tájékoztat, a bevezető tanulmány alapos, főleg Válaszuti György teológiájának ismertetése jelentős, kimutatván, hol és miben lép túl a pécsi felekezet az erdélyiek tételein.

A továbbiakban az irodalomtudomány feladata, hogy ezt a végre közreadott jeles művelődéstörténeti anyagot, XVI. századi értekező prózánknak ezt a szakmabeliek által is alig ismert darabját kellőképpen tanulmányozza, mérlelje és a tanulságokat hasznosítsa.

Van elég tanulság.

Ismét kiderült, milyen keveset tudunk a hódoltsági városok kultúrájáról. Hála Dán Róbertnek, az 1582/83-ban Pécsen íródó Bogáti Fazakas Miklósról tudjuk, miféle könyvritkaságot használt ott az erdélyi unitárius költő. (*Psalterium. Magyar Zsolta*. Bp. 1979.) És egyáltalán, hogy Pécsen milyen nyugodt alkotói légkörben élt. Aztán most itt van ez az érdekes eset. A hetvenes években történt véres esemény, mintha feledésbe merült volna – hiszen Bogáti Fazakas pár évre rá el mert utazni Pécsre, ahol pedig a Kolozsvárról nagy kerülővel odaérkezett Alvincit protestáns vallási fanatikusok meggyilkolták – ám mégis: a tolnai lelkész, akinek egyébként országos híre van, hiszen Kolozsvárott, Debre-

cenben, Váradon jelennek meg könyvei, „hadat üzen” a pécsieknek, elszigetelni igyekezőn őket és ezáltal közvetve kereskedői és iparúzó tevékenységüket is korlátozza. Mit tesz erre Pécs? Mai szóval élve: párbeszédet kezdeményez, s mikor az nem sikerül, távolabbi, szintén hódoltsági vidék gazdag és tekintélyes városát, annak európai híru lelkészét nyeri meg beszélgető partnerül. Ezzel mintegy kitört elszigeteltségéből. Hiszen Skaricza nemrégén, 1585-ben adta ki a svájci Baselben lelkészjelöltjének, Szegedi Kis Istvánnak életrajzát, tekintélye nagy és általános.

A pécsiek erőfeszítései azt is jelzik: a hódoltsági mezővárosok, melyek ügylátszik viszonylagos zavar-talanságban éltek-fejlődtek, – helyzetük a Thuri Farkas Pál által 1557. táján papírra vetett állapotokhoz képest jelentősen javult! – makacs következetességgel ragaszkodtak lényegében a Sztárai Mihály által megszervezett felekezetek hitvallásához; ragaszkodásuk mintha azt mutatná: a magyar keresztény hagyományokat, a mohamedán vallástól elkülönültségüket őrzik szenvedélyesen, míg a hajdani nagy polgár város, melynek már századokkal korábban egyeteme is volt, liberálisabban közeledik olyan hitbéli-ideológiai tanításokhoz, melyek egyre inkább elmosásk a határt keresztény és mohamedán, valamint ótestamentumi zsidó teológiák között. (Egyébiránt feltűnő, hogy az ókeresztény korban is nagyobb városok közösségei hajlottak inkább a Szentháromság vitatására, illetve tagadására.) De míg a hódoltsági területen kialakulóban van egy ilyesfajta ideológiai különbözőség, tanulságos, hogy mekkora türelemmel és higgadtsággal igyekeznek Válaszuti – és a pécsi polgárság – a párbeszédet megindítani és lefolytatni. *Semmiképpen sem óhajt a keresztény magyar kultúrközösségen kívülrekedni.*

Meglepő a viták és a vitáikat mérsékelt, kiegyensúlyozott hangja. Gondoljuk meg, hogy éppen tíz évvel korábban, 1578 táján milyen indulattal vitázott egymással Bornemisza Péter és Telegdi Miklós! Miket vágtak egymás fejéhez! Aztán később is, a barokk kor neveltségességig szenvedélyes hevülete... Itt, Válaszuti szövegében, valami minőségileg más van jelen, egy olyan értelmesen érvelő hang, mely a humanisták latin nyelvű irodalmában is ritkaság. Ezt a hangot a következő században Veresmarti Mihály használja (*Megtérése története*; újabb kiadása: *Magyar Emlékirók*, 16–18. század, Bp. 1982.) – és véletlen-e, hogy ő is ugyanerről a hódoltsági vidékről származik? (Legyen szabad e vonatkozásban idevágó tanulmányomra utalni: *A magyar széppróza születése* IV. fejezet: *Veresmarti Mihály*. Bp. 1963.) Veresmarti lépten-nyomon hangoztatja, hogy ő írásban óhajt vitatkozni és eszmét cserélni: „Mert külön és egymástul távol létünkben, írás által kívánom, hogy köztünk a trakta légyen, a szóval szömbbe lételbe való végezésben eshető sok vétkek és fogyatkozások miatt.”

Ha pedig a *Pécsi Disputa* stílbéli előzményét keressük: Ozoray Imre ízes, nyugodt, fölényes okfejtésében leljük azt meg. (*Az Krisztusról és az ő egyházáról.*)

Ez a *másfajta minőség* ugyancsak elgondolkoztató. Most, ezekben az ezeröttszáz-nyolcvanas években valami új történik a magyar irodalomban, de ezt nehéz regisztrálni, mert a kilencvenes évek nagy háborúja mintha elmosta volna ennek az újnak nagy részét. (Skariczát is akkor ölik meg a török katonák, pedig a nyolcvanas években háborítatlanul élt.) Méliusz, Heltai, Bornemisza, Telegdi (és Sommer, és Paleologus) – a nagy nemzedék halott; viszont Balassi most dolgozik *Júlia-ciklusán*, talán a *Szép magyar komédia* is ott jár a fejében; a tizenkilenc éves Forgách Mihály, aki Rimay szerint Balassi köréhez tartozott, Wittenbergből levelet ír Lipsiusnak... És talán még azt sem haszontalanság eszünkbe idézni, hogy Giordano Bruno éppen mostanában tartózkodik Prágában. Miközben tehát fokozatosan erősödik és erőszakossá válik a katolikus ellenreformáció – lásd Telegdi *Feleletét* és ennek háttérét! – úgy látszik, ezzel párhuzamosan kialakulóban van egy higgadtabb hang, egy tárgyilagos értekező próza, amit aztán megzavar a tizenötvenesnek is nevezett háború. Mindenképpen tanulságos tehát a *Pécsi Disputa* szövegének világos, józan, közérthető érvelése és igen fejlett szókincse.

Az pedig egyenest komoly figyelmeztetés, hogy ez a jelenség hódoltsági területen jelentkezik, ahol egyébként, korábban, ugyanaz a kemény hitvitázó hang dívott, mint mindenütt az országban. (Sztárai, Decsi Gáspár stb.)

Elgondolkoztató Válaszuti György teológiai fejtegetésének hangneme és felfogása, valamint gondolatmenete is. Nem lévén teológus, nagy óvatossággal utalok csak arra, hogy a kísérő tanulmány okfejtését mintha túlzott, némileg egyoldalú ótestamentumi szövegekőzpontúság jellemezné. Mindenképpen érdemes felfigyelni arra a szentháromságtagadókkal kapcsolatos szakirodalomban némiképpen elhanyagolt tényre, hogy nagyon is eleven Szentháromság-viták jellemezték az ókeresztény irodalmat és hitvilágot. Itt tehát egy *visszatérő problémával találkozunk* és e vonatkozásban csak akkor határozhatjuk meg pontosan Válaszuti helyét és álláspontját, ha az ókeresztény egyházi irodalmat gondosan végig tanulmányozzuk. Lásd erre vonatkozólag: Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*, Bp.

1980.; továbbá: Előd István: *Katolikus dogmatika*, Bp. 1978. főleg 251–291. Azt se feledjük, hogy Válaszuti *Disputája* a tridenti zsinat után íródott, míg Dávid Ferenc teológiája azzal párhuzamosan alakult ki. A tridentinum határozatai az 1580-as években terjedtek el hazánkban: nagy késéssel, 1579-ben hirdette ki először Draskovics György győri püspök a szombathelyi egyházmegyei zsinaton. (Lásd erről: Szekfű Gyula: *Magyar történet* Bp. 1935. III. 281.) De ismétlem, nem szakterületem ez a témakör; csupán érzékeltetni szándékozom, hogy bár kétségtelen: Válaszuti kortársainak könyveiből vette érveit – Paleologus, Sommer, Francken, stb. – mégis tanulságos lenne megfigyelni, miként „rimelnek” ezek az érvek az ókeresztény kori vitatkozók érveire és miféle közös gondolkodásmód vehető észre? Válaszuti ugyanis mintha éppen Isten létének számára oly fontos bizonyosságát érezné megtámadva azáltal, ha abban a másik két személy is osztozik, főleg Jézus, aki kétségkívül ember (is) volt; minek folytán viszont Válaszuti bizonyos értelemben *idealistább*, mint a földhözragadtanban érvelő, a maguk korának, társadalmának közegéhez jobban alkalmazkodó Skariczák (és még inkább Decsi Gáspár) – amiképpen egy Origenész is „idealistább” volt nem-eretnek kortársainál.

„De ebből meg azt kérdöm: ha lehessön-e az igaz és örökké való Isten, ki *mástól vötte* istenségének eredetét? És aki születésének rőndivel követte az atyát? . . . Igaz ellen való támadás azért azt mondani, hogy az embőr Jézus örökkévaló Isten legyön . . .” (758.)

Ezzel szemben Skaricza Máté újra meg újra azt hangoztatja, hogy

„én bizony Istenemnek vallom azt, kinek nevében megkeresztelkedtem” (79.) – „valakinek nevre megeskeszem és valakinek nevében hiszek, annál nagyobbat nem akarok üsmerni és vallani.” (78.)

Skaricza tehát a hagyományokhoz való ragaszkodást emeli ki; hű maradok ahhoz, akinek nevében megkeresztelkedtem.

Éppen ezért, őszintén feszélyezi Válaszuti okfejtése:

„Csudálkozom rajtad, domini Georgi, mely fortélyos kérdéseket támasztál ez napokban.” (137.)

Hiába feleli Válaszuti, hogy

„Nem fortélyért kértem azt én, hanem igazságnak tudakozásáért.” (137.)

Skaricza változatlanul azon ütközik meg, hogy Válaszuti új tanokat hirdet;

„Azt tudtam én, hogy Dávid Ferencet és Basilius Istvánt követitek, az szerint, azmint könyveik kinyomtatva vadnak; de azokat régen elhattátok, és ütőlük igen messze vattok.” (138.)

Még a vita társadalmi háttere is mintha előbukkanna ilyen fordulatoknál, mint:

„Hallod-e Máté uram. Ha te az sok doktorokkal tartod, *én az szegény halászokkal tartom*; meg kell látnunk, mellik tudománya legyen erősebb.” (87.)

A gondolkodásnak és okfejtésnek ez az új minősége a szöveg szorosabban vett irodalmi vonatkozásaiban is megfigyelhető. A más szerzőknél oly egyhangú kérdés-felelet váltakozás Válaszutinál drámai jelenetezésben oldódik fel; Skaricza Máté beszélgetés közben meglocsolja arcát a tettyei forrásvízben:

„Mikor azért ilyen és többféle beszélgetésekkel jutottunk volna az híres vízkútforróhoz, és abban Máté uram megmosdózott volna, hirtelen mosdásából felállván, így kezdé el kérdésemre való feleletit . . .”

Vagy amikor Máté prédikációját hallgatva a pécsi polgármester nekibuzdul, és

„felkelvén, az Bibliát ragadá és Máté uramnak az prédikálóséékben feltolja. Ezt látván, Rácziai János is, ki pápista közöttünk, Máté uram gazdája, (NB: szállásadója), gyorsalkodik kimenni, és egy bibliát sietve behozni, kit Máté uramnak felemelvén, mondá:

– Innét bizonyits, Máté uram! Százesztendőös biblia ez! De Máté uram egyiket is nem akar megnyitni.” (128.)

Csupa mozgás, derű, sőt humor. Csak egyetérthetünk Dán Róbert megállapításával:

„Az elbeszélő prózából könnyen és észrevétlenül vált át a dramatizáló formákra.” (29.)

Dehát már Horváth János megmondotta: „Az efféle viták indítékairól, életbeli jelentőségéről és folyásáról minden egyébnél elevebb képet nyújt számunkra.” (*A reformáció jegyében*, Bp. 1957. 403.)

Nemeskürty István

A szakirodalom már a múlt század óta foglalkozik Zrínyi rímelésének – még ma sem megoldott – kérdésével. Sematikus válaszok és jelentős megállapítások születtek az idők folyamán, de egyik sem volt teljesen kimerítő és megnyugtató felelet a tudomány és az olvasók számára.

A kérdés megoldatlansága és állandó időszerűsége vetette fel az ELTE Zrínyi-szemináriumán a gondolatot, hogy Zrínyi egész költészetének rímelését újra meg kell vizsgálni. A megvalósítás útjára lépve *A lírikus Zrínyi rímélése* c. fejezet már el is készült, az 1983. évi Országos Tudományos Diákköri Konferencia sajtó alatt levő füzetében vár megjelenésre.

Zrínyi tiszta rímeinek vizsgálatakor bukkantam néhány érdekes reminiscenciára. Ezekben az esetekben a rímzavak egyértelmű bizonyossággal tanúsítják Balassi- és Rimay-versek ismeretét és az átvételt.

Zrínyi lírai költeményeiben gyakran fordul elő a *virágszál – áll – halál – talál* típusú összecsendülés. Ebben a sorrendben és szorosan vett összefüggésben az *Orpheus-kompozíció* 3. strófájában találjuk. Balassinál és Rimaynál is felfedezhetjük ezeket a szavakat rímhelyzetben.

Rimaynál a következőképp olvashatjuk:

Amen: bizony beszéd, minden szód ezen *áll*,
Aki benned hiszen, nem árt annak *halál*,
Mindeneket biztat bő kedveddel szent *Pál*,
Hiszem hát hogy rám is kész idvösséged *száll*.¹

A *Szigeti veszedelem* egyik versszakában hasonló rímekkel találkozunk:

Nem tarthatja magát lovon Cserei *Pál*,
Akaratja nélkül az kemény földre *száll*;
Ibraim olaj-bég már feje fölött *áll*.
Könyörgeni kezdte sebes Cserei *Pál*:²

A *Boldog, kinek az Úr*... kezdetű Rimay-vers a bártfai (1640) kiadás óta valamennyi gyűjtéményes munkában megjelent. Zrínyi könyvtárában valószínűleg az első rendezett váradi kiadás volt meg, amely szintén tartalmazta ezt a költeményt.³ A *Pál* rímző egyértelműen bizonyítja a Rimay-reminiscenciát, bár Zrínyi Balassinál is találkozhatott ezzel a rímtípussal.

Zrínyi verseiben a *meztér – vér – mér – betér* rímzavak, illetve rokon rímeik is sűrűn megtalálhatók; a lírai költeményekben háromszor (*Az idő és hirmév: tér – vér*; *Arianna sírása*: id. példa; *Fantasia poetica: denevér – bánat vér*), az eposzban hatszor használja Zrínyi e szavakat rímhelyzetben (I. 77, III. 76, VI. 70, VII. 44, X. 96, XI. 38). Ebben az esetben a Balassitól való rímátvétel valószínűsíthető, így olvashatjuk az *Egy kegyes képében*... kezdetű versében:

De ne adja Isten, hogy ez ilyen legyen,
ez bizony inkább *tündér*,
Vagy vadász Diána, vagy istenasszonya
szüvemnek, amit *felvér*,
Mert noha szereti, de azért rettegi,
csak szólni neki sem *mér*.⁴

¹ *Rimay János Összes művei*. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 104–105.

² *Gróf Zrínyi Miklós Művei*. Kiad. NÉGYESY László Bp. 1914. 147.

³ Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi és Rimay*. ItK 1982.

⁴ *Balassa-kódex*. Kiad. VARJAS Béla. Bp. 1944. 51.

Az átvétel újra egy eposzbeli példával igazolható:

Deli Vid másfelől török közt, mint *tündér*,
Százat dárdájával nagy erővel *levér*,
Már minden ruhája nem más csak török *vér*,
Egyedül köztök, mint oroszlány, járni *mér*.⁵

Ez a két példa bizonyítja, hogy Zrínyi – ha csak néhány alkalommal is – élt a rímátvétel elfogadott gyakorlatával. A rímátvételeket mégsem mondhatjuk szolgainak: rímeit mindig a funkciónak megfelelően, a tartalmi kisugárzás adekvát eszközeiként kezelte. A reminiscenciák esetében bizonyára arról is szó van, hogy Zrínyit megragadta e szavak pontos összecsendülése és könnyed eleganciája. Ugyanakkor mindkét példánál megfigyelhető, hogy teljesen más hangulat környezetben találjuk az átvett rímzavakat. Ez feltétlenül arra mutat, hogy Zrínyi tudatosan alkalmazta formai megoldásait.

Kazinczy Andrea

Mezőlaki János, „exul Hungarus”

A tizenhetedik század magyar–angol kapcsolatainak kutatása számos új részlettel gazdagította ismereteinket az elmúlt évtizedben. Ezek közül figyelemre méltó az angliai magyar látogatók 1660 utáni „konjunkturája”. 1623–24 óta, igaz, a Hollandiában tanuló magyar teológusok közül, sokan átrándulnak a szigetországba, s akadnak köztük olyanok is, akik nem hónapokat, de éveket töltenek Angliában (Maksai Péter, Tolnai Dali János), mégis, ebben az időszakban, az egy Bánfihunyadi Jánoson kívül, itt megtelepedő magyarról nem tudunk. 1660 után viszont az alkalmi látogatókon kívül sokan töltenek huzamosabb időt Angliában, s többeknek állandó lakhelyévé lesz London. A mintát ehhez kétségtelenül az a Jászberényi P. Pál szolgáltatta, aki már 1659-ben Oxfordban, nem sokkal később Londonban élt, ahol nyilvános latin nyelviskolát nyitott a főrangúak gyermekei számára. Itt a „Keresztúri Pál módszerével”, játszva oktatott latinra; több kiadást megért kétnyelvű latin–angol nyelvkönyve. Az ő sikere után néhány évvel újabb magyarok telepedtek le Londonban, közülük tartozott Mezőlaki János is.

Mezőlaki alakja felbukkant már irodalomtörténeti dolgozatokban, de hiányos adatolással, s anélkül, hogy angliai időszakát feldolgozták volna. Herepei János és Gál István írtak róla részletebben,¹ de például a Zoványi-féle *Egyháztörténeti Lexikon* legújabb kiadásában még csak az sincs róla megemlítve, hogy Angliában járt.² Mezőlaki fontosabb életrajzi adatai a következők: Herepei (valószínűleg helyes) feltételezése szerint Mezőlaki Miklós református lelkész volt az apja, aki 1621-ben Bethlen Péter mellett házitanítóskodott, 1646-ban pedig fehérgyarmati pap volt.³ Fia sárospataki tanulmányok után komáromi rektorságot viselt 1665-ig, amikor külföldre távozott. Már 1665 júniusában Franekerben találjuk, itt több ízben disputál (kétszer is Ames *Medullá*-jából, ebből a Magyarországon nagy hatású műből), majd 1666. október 26-án Groningenben iratkozik be. Első angliai kirándulása 1667 elejére esik, ekkor három hónapot tölt Oxfordban, hogy aztán áprilisban visszatérjen Groningenbe. Ezután Mezőlaki végigutazik Hollandián. 1667 május 26-án az agg

⁵ *Gróf Zrínyi Miklós Művei*. Kiad. NÉGYESY László, Bp. 1914. 190. Annak igazolására, hogy a vizsgált Balassi- és Rimay-rímeket Zrínyi nem közvetítéssel vette át, átnéztem az RMKT XVII. századi sorozata 10 kötetét. Csak a *Pál – áll – talál – hagigál* rím bukkant elő Wathay Ferenc egyik énekéből (RMKT XVII. 1. 234), de azt semmi nem bizonyítja, hogy a Wathay-énekeskönyv járhatott volna Zrínyi kezében.

¹ HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III. Bp.–Szeged 1970. 408 valamint GÁL István, *ItK* 1972. 339–341.

² ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977. 402.

³ HEREPEI, *Adattár* ... I. Bp.–Szeged 1965. 238.

Comeniusnál is tiszteleg Amszterdamban.⁴ 1667 október elején újra átrándul Angliába, főleg Londonban és Cambridge-ben tartózkodik, az utóbbi egyetemén feltehetőleg előadásokat is hallgat 1668 márciusa és augusztusa közt. 1669. október 10-én Rotterdamban találjuk; az elkövetkező évet Hollandiában tölti, ahol márciusi, újabb franekeri matrikulációja után felbukkan Leidenben és Utrechtben is. 1671 folyamán végleg átköltözik Angliába, s itt él egészen 1693-ben bekövetkezett haláláig.

Kisebbségi latin nyelvű teológiai értekezésein kívül a legfontosabb dokumentum, ami Mezőlakival kapcsolatban fennmaradt, az ennek a rendkívül mozgékony és élelmes peregrinusnak az emlékkönyve, *album amicorum*.⁵ Gál István szerint ez „a XVII század angol vezető személyiségeinek olyan egyedülálló gyűjteménye, amilyenhez fogható egyetlen magyar sem hagyott hátra”.⁶ Valóban, ahol csak Mezőlaki megfordult, minden alkalmat megragadott, hogy megörökítse találkozásait kiváló személyiségekkel, illetve azokkal a diáktársaival, akikkel vándorlásai közben eszmét cserélt. Mezőlaki albuma tehát az angol egyetemi élet, illetve a korabeli anglikán klérus széles panorámáját nyújtja, s bár arra aligha alkalmas, hogy belőle messzemenő következtetéseket vonjunk le a posztesz-szor szellemi-ideológiai tájékozódására nézve, érdekes kapcsolattörténeti háttérrel szolgálhat.

Az album tanulmányozójának azonnal feltűnik, hogy a bejegyzések túlnyomó többsége Mezőlaki végleges londoni letelepedése előtt keletkezett (bár az utolsó bejegyzés dátuma 1676. április 22-e), továbbá az sem látszik valószínűnek, hogy Mezőlaki már 1667-ben Angliában kívánt volna letelepedni. Oxfordi trimesztere még semmiben sem tér el a külföldi diákok szokásos látogatásaitól; igaz, hogy megismerkedik Richard Allestree-vel, Thomas Barrow-val és még számos tudóssal (akik közül feltűnően sokan a Magdalene College vagy a Magdalene Hall tagjai), de az egyetemre nem iratkozik be, s hamarosan visszatér Hollandiába. Második látogatása már érdekesebb abból a szempontból, hogy ezúttal mintegy két évet tölt Angliában, s hogy ehhez szinte nélkülözhetetlen valamilyen anyagi segítség, vagy kereseti forrás. Mezőlaki kap is támogatást, részben Cambridge-ben, részben pedig Londonban. A King's College számadáskönyvének 1668 nyaráról való bejegyzéseiben az áll, hogy az egyetem rektorának ajánlására segélyt utaltak ki a „hazájába visszatérőben levő” Mezőlakinak,⁷ egy későbbi kiadványa ajánlásában pedig Mezőlaki több angol egyházi személyiségnek mond köszönetet azért, hogy patrónusai és „jőtevői” voltak. Különös melegséggel említi Humphrey Henchman-t, London püspökét, John Dolbent, Westminster dékánját és 1666-tól Rochester püspökét, valamint a cambridge-i John Gunningot, a St. John's College igazgatóját, később pedig Chichester püspökét.⁸ Az 1668–69 közötti időszakban alighanem az általuk folyósított segély tette lehetővé a magyar teológusnak, hogy Angliában maradhasson.

Mit csinált Mezőlaki második angliai tartózkodása során? Feltehetően elmélyült teológiai tanulmányaiban, amelyek aztán több disszertációt eredményeztek. Eddigi ismereteinktől eltérően ugyanis Mezőlaki 1670-ben nem egy, hanem két latin nyelvű értekezést adott ki. Az első, a rendkívül ritka *Disputatio philosophico-theologica de scientia media in Deo* Leidenben látott napvilágot 1670 október nyolcadiki ajánlással.⁹ Ezt Mezőlaki bizonyos „papoknak és tudós férfiaknak” ajánlotta, akik segítségére voltak vándorlásaiban, de mivel a címlap hiányzik az egyetlen meglevő példányról, nem tudni, vajon a szóban forgó bőkezű férfiak holland, vagy angol személyiségek voltak-e; én inkább az utóbbiakra gyanakszom. Második 1670-es dolgozata, a *De idolatria pontificia*... című, Burmannál tartott disputáció, Utrechtben jelent meg egy hónappal később. Ennek az A-L2 beosztású, vagyis 42 számozatlan levélre terjedő dolgozatnak van egy sajtósága, amelyről eddig nem tudott a magyar szakirodalom – a kiadványnak két különböző variánsa létezik. Az azonos teológiai szöveg elé Mezőlaki más-más ajánlást nyomtatott, az egyik a hazai, a másik az „angol” piacra

⁴ VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*. ItK 1967. 192.

⁵ OSZK, Duod. Lat. 108.

⁶ ItK, 1972. 340.

⁷ King's College, *Mundum Books*, 1668 Summer, Vol. 33(1665–69.)

⁸ E kiadvány teljes címe *Documentum Pontificiis Demonstrantum seu Disputatio Theologica primo quidem Textualis ad Cap. I. Hoseae, Vers. 11. Postea De Idolatria Pontificia*... a továbbiakban *De Idolatria Pontificia*... Utrecht, 1670.

⁹ Egyetlen példánya a Plume Libraryban (Maldon, Essex, Anglia).

készült. Míg a hazai kiadást (RMK III:2533) a szerző összesen huszonkét patrónusának ajánlja, akik között a magyarokon kívül csupán két holland és egy angol (Maden Rich rotterdami pap) szerepel, az „angol” kiadás ajánlásában Mezőlaki tizenkilenc angol püspököt, papot és tudóst nevez meg, akik közül többen támogatták őt, amikor Angliában élt. A már említett három személyiség mellett Mezőlaki kiemeli még az „igen híres” Stillingfleet, Tillotson és Simon Patrick urakat, akik mindhárman a király lelkészei. (Mindhárman beírták nevüket Mezőlaki albumába is.) Mezőlaki, noha maga református, szemmel láthatóan előnyben részesíti az anglikán egyházi méltóságokat; teszi ezt nyilván azért, mert elsősorban fontos személyiségek rokonszenvét kívánja megnyerni. Ezt az utrechti kiadványát később mintegy ajánlólevélként használta, amikor támogatásért kopogtatott tekintélyes angolok ajtaján.¹⁰

Felmerülhet közben az a kérdés, miért szánta el magát Mezőlaki az angliai megtelepedésre, miért nem indult 1670 végén vagy a következő év elején haza Magyarországra? A Wesselényi-összeesküvés leleplezése után a magyarországi protestánsüldözés kétségtelenül erősödött, s Báthori Zsófia éppen 1671 augusztusában üzte el a református kollégiumot Sárospatakról. Ugyanakkor azonban a *De idolatria pontificia*... megírásakor (amelyben Mezőlaki nemcsak a római katolicizmust, hanem a szociniánusokat is támadja), ahogy azt az „angol” variáns is mutatja, a szerző már eldöntötte: Angliában kíván élni. Talán biztatást, ígéretet kapott további egyházi segélyre vonatkozólag, vagy esetleg Jászberényi (akit Mezőlaki már 1667-ben ismert) ígért neki tanítványokat? Mezőlaki latinja jó volt, szépen fogalmazott, s a filozófiához is értett, s mint tudjuk, Jászberényin kívül más Angliába szakadt magyarok is foglalkoztak ebben az időben tanítással (Száki Ferenc, Ádám Rázmán Péter, Szentiványi Márkos Dániel).¹¹

Az első életjelt Londonból Mezőlaki 1672 őszén adja magáról, amikor is rövid kísérőlevéllel elküldi utrechti disszertációját William Sancroftnak, a Szent Pál katedrális dékánjának, a későbbi canterbury-i érseknek.¹² Valószínűleg ez már a Sancrofttal való személyes találkozás után történt, fennmaradt ugyanis egy levél, amit Dr. Adam Littleton a chelsea-i iskola rektora írt Sancroftnak 1672. október 15-i keltezéssel. Ebben a levél felmutatóját a következő szavakkal ajánlja: „Az illető egy kiemelkedő magyarországi egyházi ember fia, aki tanulmányai tökéletesítése végett – amelyekben való előmenetelét hazájában nyilvános pályán (in a public Profession) már fényesen bizonyította – néhány évet utazással töltött, többet, mint tervezte [mivel] hazájának viszontagságai megakadályozták a hazatérésben”.¹³ Ezután a művelt teológus és nyelvész hírében álló Littleton elismeri, hogy a magyarral folytatott beszélgetései még az ő tárgykerében is hasznosnak bizonyultak. Nevet ugyan nem említ, de a leírásból Mezőlaki arcéle látszik kirajzolódni: a „nyilvános pálya” szerintem utalás a komáromi rektorságra, továbbá a „száműzött szerep” tudatos vállalása is Mezőlakira vall – már Sancroftnak írt első levelében „magyar száműzöttnek” nevezte magát, s ez a szóhasználat még általában nem dívott az akkoriban Angliában tartózkodó magyarok között.

Sancroft közben (1678 elején) Canterbury érseke lett és nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1679 újévén Mezőlaki latin versben köszöntse s kívánjon neki boldog újesztendőt. Ez a „Strena Poetica sive Carmen Hexametrum” 58 soros, első megítélésre elég szokványos versezet, amit Mezőlaki mint „religionis causa extra Patriam p.t. Exul”-ként, tehát vallási okokból való száműzöttként írt alá,¹⁴ aligha váltott ki Sancroftból különösebb érzelmeket. Legalább ezt lehet kivenni abból az 1680. június 10-én írt, szép latinsággal megfogalmazott levélből, amelyben Mezőlaki anyagi segítségért folyamodott Sancrofthoz. Ebből a levélből (amit alább közlünk) kiviláglik, hogy írója haza szeretett volna (vagy szeretne) térni, de erre a magyarországi fejlemények miatt nincs módja, ezért vesztegel még mindig ebben „a boldog Angliában”. Bár nem mondja ki egyértelműen, a

¹⁰ Cambridge-ben ennek a kiadásnak két példánya maradt fenn, a St. John's College és az Emmanuel College könyvtárában (Gunning és Sancroft hagyatékából).

¹¹ Szákinak fennmaradt egy angol tanítványa számára készített logikai kompendiuma: Bodleian Library, MS Rawlinson D. 234; Szentiványiékra vonatkozólag lásd HERPEI, *Adattár*. III. 430.

¹² Bodleian, MS Tanner 43, fol. 42.

¹³ Bodleian, MS Tanner 42, fol. 14.

¹⁴ Bodleian, MS Tanner 306, fol. 93.

szövegből úgy tűnik, hogy Mezőlaki alkalmi tanítgatással kereste kenyerét, illetve segítőkéből tartotta fenn magát: a „saját igyekezetem gyümölcsei” az előbbire, a „kevesek liberális támogatása” az utóbbi jövedelemforrásra utal. Viszont őt is utolérte az akkoriban külföldön tanuló magyar diákok közös sorsa – költségei megnövekedtek, eladósodott, ezért kéri Sancroft segítségét. Jóllehet Canterbury érseke valószínűleg kiutalt valamilyen összeget a szűkölködő magyar teológusnak, korántsem biztos, hogy ebből az tudta fedezni adósságait – 1680–1681 fordulójáról újabb cambridge-i bejegyzés mutatja, hogy a King’s College pénztárából nagyobb összeget, két font sterlinget utaltak ki „Mr. Mezőlakio” részére.¹⁵

A későbbi évekből is vannak adataink Mezőlaki Jánosról. Tótfalusi Miklós hivatkozik rá egy fennmaradt levelében,¹⁶ és Kaposi Sámuel *Omniarium*-ából megtudjuk Mezőlaki 1685 körüli londoni szállásának a címét: egy „Mr. Niwells” nevű ember házában lakott a Ludgate Hillen,¹⁷ közel a Szent Pál katedrálishoz. Valószínűnek tarthatjuk, hogy olyan ismerősein kívül, mint a nyolcvanas években Londonban megtelepedő festő Bogdány Jakab, Mezőlaki tartotta a kapcsolatot a kis magyar kolónia többi tagjával is, Szilágyi-Sylvanus Györggyel és Tolnai Mihállyal. Mezőlaki halálának az időpontját sokáig nem ismertük, csak azt, hogy Bethlen Mihály londoni látogatása idején már nem élt.¹⁸ A hajdani Bedlam archívumából sikerült megszerezni a pontos adatokat: Mezőlaki Jánost 1693 júniusában szállították be a londoni elmeegógyintézetbe és ugyanazon év szeptember 29-én meg is halt.¹⁹ Valószínűleg agytumor, agyhártyagyulladás, vagy más szervi betegség végzett vele – a viszonylag gyors halál erre és nem elmebetegségre enged következtetni. Huszonhárom londoni év után Mezőlaki János teste angol földben nyugodott el.

Mezőlaki János levele Sancrofthoz

Reverendissime in Christo Pater, Domine, Domine Clementissime!

Anni proximè elapsi Calendis Januariis, omnia quaeque Fausta et Foelicia, impari sane stylo et frigidiori Camaena, Clementiae Vestrae devotus exoptaveram. En me iterum ad pedes plurimum colendissimae Paternitatis et Clementiae Vestrae hisce erubescens, quòd petiteris, humillimè prostratum! Faxit Deus reipsa non ingratum! Certè tenuioris fortunae Musis, maxime Peregrinis, Patria, Amicis, Fratribus & Fautoribus domesticis longè remotis et destitutis natura quasi insitum est, ut Aras adeant, quosque sibi Propitios fidunt et credunt, (nè silentes et ignoti penitus negligantur,) modestè sollicitantes, aliquod sibimetipsis apud eos Solamen, periclitantiumque rerum suarum Levamen indefessi quaerant.

Reverendissime ac Clementissime Domine. Decimus quintus jam annus agitur, ex quo Pontificiorum truculentà Crudelitate apud nostrates contra Reformatos immaniter grassante, afflictissimae Patriae meae focus et limitibus abactus, nostris fortunatiores Exterorum Terras et Academias peregrinus lustrò. Toto horum annorum curriculo meum erat cum Votum tum Desiderium, ut peractis durae meae Peregrinationis ambagibus, nostrisque domi Tumultibus faeliciter sedatis, tandem postliminio Patriae redditus, Deo, ipsiusque Ecclesiae assidue inservirem. Ast proh dolor! nondum latus ille Dies, et grata Fatorum Benignitas istam mihi concessit Felicitatem. Hungaria enim, Reformata praecipue, multifariis jam diu malis vexata, infortunium plorat ejulatque suum; unde illa penitus fermè subversa et turpiter foedata, sua quoque Religione tantum non orbata est; quibus miseriis tantoperè oppressa, barbaras trucum Jesuitarum manus, et Belli intestini

¹⁵ King’s College *Mundum Books*, 1680/81 Term. Natalis, Vol. 35(1679–1682).

¹⁶ Közzétette GÁL István ItK 1972. 339.

¹⁷ *Manuscriptorum Tomus Septimus Continens Omniarium Samuelis Capossi* (1695). No. 216. Mikrofilmje a szegedi egyetem birtokában. A mikrofilmre Hévízi Natália hívta fel a figyelmemet.

¹⁸ *Bethlen Mihály útinaplója*. Sajtó alá rendezte, utószóval ellátta JANKOVICS József. Bp. 1981. 97.

¹⁹ Ezért a közlésért köszönetemet szeretném kifejezni Miss Patricia Allderidge-nek, a Bethlem Royal Hospital (Beckenham, Kent) archivistájának.

Calamitates (ut quotidianas infidelium Turcarum caedes, ignes, rapinas, devastationes, insultus et cruenta cum Nostratibus praelia taceam,) gemeunda hoc ipso die luget et diu lugebit injurias. Hic miserimus Nostratium status, Bellaque vicinas hasce inter Gentes per tot annos foedissimè exercita, non solùm modicas illas opes, quae Vitam meam apud Exteros maximã ex parte antea conseruabant, jam per totum decennium misere mihi ademerunt, verum etiam obirem(?) impervium reditùs mei in Patriam ad hoc usque Tempus summo cum animi mei dolore posuerunt.

Ex quo vero beatam in Angliam fortunatissimam hanc Vestram insulam, Fatis ita volentibus appuli, vitam non paucis sane difficultatibus obrutam, commodã ferè semper Vocatione orbatam, partim Patriis sumptibus, et propriae industriae fructibus, partim autem aliorum, quam vis perpaucissimorum liberali Patrocínio (quod cum summã gratiarum actione lubens agnosco,) tantisper sustentatam, non ut volui, sed ut potui, aequo satis quidem animo, duxi; nec multis apud Vos, inter tot utrinque secundissimae Fortunae Viros (licet toto hoc tempore curta omninò, aut nulla prorsùs mihi fuit supellex) quantum cavere valui, ultrò vel frequenter molestum me praebui. Jam autem hic Londini, insatiabili perpetuarum Expensarum gurgite, plurimarum Necessitatum anxietatibus et aliquo aere etiam alieno obstrictus, necesse est ut peream, nisi aliorum Opem implorem, et illis tandem sim molestus.

Eò igitur audaciae, si non impudentiae deductus sum, ut modernos novercantis meae Fortunae naevos, praesertim Reverendissimae Paternitati Vestrae cum venia exhiberem eorum medendorum gratia, Opem quoque honeste, submisce ac pudibundè rogarem.

Nullus dubito, quim R(everen)dissima Paternitas V. pro suã Facultate, illãque Dei bonorum largitoris Benedictione, quae Rev(eren)dissimae Patern. et Clementiae V. etiam inter alios è Coelis abundè affulsit, proque Suo erga Literas earumque Cultores More, Amore, Candore et Favore, cunctis Mortalium meritissimè semper et ubique celebratissimo, clementissimè et munificentissimè supplicis Musae recordabitur, saeque charitatis symbolum, Fidei domestico, et quondam in suo solo Patre Episcopo nato, tempore opportuno elargire Paterne dignabitur.

Quod raeliquum est. Deum Ter. Opt. Max. precibus meis supplex obtestor, ut Reverendissimam Paternitatem et Clementiam Vestram, veluti firmissimam Ecclesiae Reformatae Columnam, Spiritu suo regat, et ad Nominis sui Gloriam, Ecclesiae aedificationem, Patriae totius, suorumque domi, & Exterorum, verae et Apostolicae Fidei professorum foelix Gaudium & Emolumentum, in Salute desiderabili ad Annos Nestoreos clementissimè conservat! Haec vovet & precatur,

Londini, 10. Junii 1680 Reverendissimae Paternitatis et Clementiae Vestrae aeternum observantissimus et Servus humillimus,

Johannes Mezõlaki, Natione Hungarus, Religionis Reformatae causã extra Patriam invitus nunc temporis Exul.

Mezõlaki János levele William Sancroft hoz

Fõtisztelõtù Uram, Atyám a Krisztusban, Kegyelmes Uram!

Az elmúlt esztendõ január elsején sok boldogságot és szerencsét kívántam tekegyelmednek mint híve, jóllehet nem szép stílusban és kevésbé mûvészien. Íme én felettébb tisztelt atyáságod és kegyelmességed lábaihoz ismét aláztatosan leborulok, szégyenkezve azok miatt, amiket kérek. Az Isten gondoskodott róla, hogy ebben a dologban legyen köszönet (?). Bizonyára a soványabb szerencsés mûszakba, leginkább a peregrinusokba, akik a hazától, barátoktól, testvérektõl és az otthoni jóakaróktól messzire távoztak és elhagyatottak, mintegy beléjük oltotta a természet, hogy oltárokhoz járuljanak, amelyeket a maguk számára jóindulatúaknak hisznek és bíznak bennük, (nehogy hallgatásuk és ismeretlenségük miatt egészen elhanyagolják õket) mérsékelt szorgalmatoskodván, hogy maguknak ezeknél vizsgálatást és veszélyes ügyeiknek enyhítését fáradhatatlanul keressék.

Fõtisztelõtù és Kegyelmes Uram. Már a tizenötödik esztendõ telik el, amióta a fõpapak zord kegyetlenséggel fenekednek a mieinknél a reformátusok ellen, s igen tönkretett hazám tûzhelyeitõl

és határaitól elüzetvén, a mienknél szerencsésebb országokat és akadémiákat látogatom peregrinus-ként. Ezen esztendőben az volt mind a kívánságom mind a vágyam, hogy vége legyen bujdosásom megpróbáltatásainak, s amint a mi háborúságaink otthon szerencsésen lecsillapultak, végre a számkivetésből hazámba visszatérjek, hogy az Istennek és az ő egyházának örökösen szolgáljak. De ó fájdalom! Még nem jött el az a nap, és a végzet kegyes jóvolta nekem nem engedte meg ezt a szerencsét. Magyarország ugyanis, főleg a reformált, amely már hosszú ideje sokféle rosszal háborgattatott, szerencsétlenségét siratja és jajgatja; amiért az ország belül csaknem felfordult és csúfan meggyaláztatott, éppen csak a vallástól nem fosztatott meg, s ezen nyomorúságaiban annyira elnyomatott, hogy a gyilkos jezsuiták barbár kezeit és a belső háború szerencsétlenségeit (hogy a hitetlen törökök naponkénti vérengzéseit, a tűzvészeket, rablásokat, fosztogatásokat, sérelmeket és a véres csatározásokat a mieinkkel ne is említsem) nyögő ország ezen a napon is gyászolja és még sokáig gyászolni fogja az igazságtalanságokat. A mieinknek ez a szerencsétlen állapota, és a háborúk ezen szomszédos népek között, amelyek oly sok esztendőkön át gyalázatosan zajlottak, nem csak ezeket a csekély javakat vették el, amelyek az életemet a külföldi országoknál nagyrészt megőrizték ezelőtt, hanem már tíz esztendeje elveszik a hazámba való visszatérés lehetőségét, még ha meg is próbálnám a lehetetlent, s ezzel egészen a mai napig nagy fájdalmat okoztak.

Amióta pedig a boldog Angliába, erre a ti igen szerencsés szigetetekre a sors akaratából megérkeztem, bizony a nem kevés nehézséggel megterhelt életemet, amely csaknem mindig meg volt fosztva alkalmas hivatásától, amelyet egyrészt az otthoni költségekből, és saját igyekezetem gyümölcseiből, másrészt pedig a másokéiból, ámbár igen kevesek liberális támogatásából (amelyet a legnagyobb hálaadással szívesen ismerek el) tartottam fenn ezideig; nem amint akartam, hanem ahogy képes voltam, bizony elég egykedvűen tengődtem; nálatok a mindkét részről kedvező szerencsének oly sok férfiai között (jóllehet ebben az egész időben igen hitvány, vagy éppen semmilyen fekvőhelyem nem volt) amennyitől óvakodni tudtam, annál nem sokkal több vagy gyakoribb bajom volt. Azonban már itt Londonban, az állandó kiadások telhetetlen örvényében, az igen nagy szűkölködések szorításában el is adósodtam, s inkább elpusztulok, minthogy mások fáradságát kérjem, és végül azok számára terhes legyek.

Tehát arra a merészségre, ha nem szemtelenségre vetemedtem, hogy az én mostoha szerencsémnek jegyeit, kiváltképpen a te főtiszteletű atyaságodnak orvoslás végett bocsánatkéréssel bemutassam, és tisztelen, alázatosan és szemérmesen segítséget kérjek.

Nem kétlem, hogy főtiszteletű atyaságod lehetősége szerint, és a jók adakozó Istenének azon áldásából, amely főtiszteletű atyaságodra és kegyelmedre is többek között az égből bőségesen kiáradt, és a maga részéről a tudományok iránti és azok művelői iránti erkölccsel, szeretettel, becsülettel és jóindulattal, a halandók közül mindenkinek mindig méltóságosan és mindenütt ünnepeket, kegyelmesen és jótékonyan a könyörgő Múzsáról meg fog emlékezni, az ő szeretetének szimbólumaként, hitének szolgálatában, az egykor a saját földjén püspök atyától születettnek, alkalmas időben atyailag adakozni méltóztatik.

Ami még hátra van. A háromszor jó és nagy Istent imádságaimmal könyörögve kérem, hogy főtiszteletű atyaságodat és kegyelmességedet, mint a református eklézsia igen erős oszlopát, az ő lelkével igazgassa, és az ő nevének dicsőségére, az egyház épülésére, az egész hazának, az övéinek otthon és a külföldbelieknek, mint az igaz apostoli hit professzorainak boldog örömét és hasznát a kívánt üdvösségre nestori korig kegyelmesen őrizze meg! Ezeket kívánja és kéri

Főtiszteletű Atyaságod és Kegyelmeséged
örökké alázatos szolgálója,

Mezőlaki János, magyar nemzetiségből való,
református hite miatt akarata ellenére most
hazájából számkivetett.
London, 1680. június 10.

(Szabó Géza fordítása)

Gömöri György
(Cambridge)

A kulcsregény határán

Kiről mintázódott a *Mária évei* c. Kaffka-mű íróhőse?

„A regényvilág személyessége... észrevehető és nem mellékes sajátossága Kaffka epikus művészetének. [...] Egy-egy regényfikcióba... sokat beolvaszt... a maga egyéni élményeiből, saját élettörténetének eseményeiből is. Epikai tárgyköreit így szinte mindig közelről és érintetlen szemléli, átélten és belülről közelíti meg. A szentvelen objektivitás, az elkülönülő és kívülállóan független ábrázoló magatartás nem jellemezheti epikusságát” – formuláz véleményt az írózó egyik újabb elemzője, Fülöp László.¹ Megjegyzi még: „Amit a női lét epikusa teremtményeiről elmondott, abban el tudta rejteni az önelemzés és önvallomás motívumait is” – hogy a későbbiekben jogosan s nyomos argumentumok birtokában pörlekedjék mindazokkal, kik Kaffka regénysorozatát merőben „... lírai természetű önkifejezésnek, öntükrözésnek” tartanák.²

Nincs kétség: valóság és fikció, dokumentarizmus és művészi fantázia, személyesen megélt és tapasztalt, valamint kitalált elemek produktuma egyszerre Kaffka Margit nagyepikai hagyatéka. S noha ez összetevők aránya, vegyítésük módja műről műre különbözik, alapvetőnek, meghatározónak a szubjektív gyökerű és érdekű komponens tekintendő mindenkoron. Ez ad tápot, lendületet az alkotói képzeteknek, s a fiktív regényvilág a valóság kínálta nyersanyagból is építkezik. Az áthasonítás, a beolvasztás mértéke és sikere minden nagyepikai vállalkozásban más és más (sőt, jól érzékelhetően változik egy-egy művön belül is), ámde – makacs azonosság az eltérésben – az inspiráló minták és élettények szerepét, fontosságát sohasem tagadhatjuk. Kaffka Margit modellről dolgozik, történetei, szituációi, hősei mögött gyakorta földereng az ihletadó história, helyzet, figura. Böven markol a családi krónikából a *Színek és évek* írása közben, önnön klostromélményeire is alapozza a *Hangyaboly* világát, legterjedelmesebb könyve pedig szándékolta és bevallottan készül korrajznak. Szabó Dezső, közeli barátját³ idézve: „Ígérte, hogy most fogja megírni az új Magyarország nagy regényét, melybe betesz mindnyájunkat, engem is, Aladárt (Kuncz Aladárt: L. H.) is. Ez a regény később meg is jelent: *Állomások* címen...”⁴ Az első változatában 1914 folyamán publikált alkotás típusát is könnyű megnevezni. Kulcsregénnyel van dolgunk, érvényesek reá e „műfaj” kritériumai,⁵ s az *Állomások* számos erénye, ám legalább ugyanannyi fogyatkozása ebből is következik.

Figyelembe véve mindezt, okkal gyanakodhatunk: az eddig nem említett könyv, a *Mária évei* is bizonyos több-kevesebb személyes élményt és tapasztalatot fogad magába, netán hősei közül is élő személyről mintázódik egynéhány. Várakozásunkban nem is csalatkozunk, elannyira, hogy legott megkockáztatnók: az 1912 utolsó negyedében, a *Nyugat* hasábjain közreadott mű a kulcsregény határáig merészkedő alkotás. A benne feltűnő színhelyeknek és alakoknak a modelljeit részint tisztázták és néven nevezték az újabb kutatások, másrészt viszont magunk próbálkoznánk meg vele. A bennünket leginkább foglalkoztató kérdés: ki volt a mintája, ihletadója a könyv érdekes és igen fontos, ám „földi valójában” csak egyszer mutatkozó íróhősenek, Seregély Pálnak?

Amit máris tudunk, s ami korántsem meglepő: a mű nyitánya, az első fejezet nagyon is Kaffka Margit külső és belső önéletrajzába bocsájtja gyökereit. 1899 és 1902 között a budapesti Erzsébet Nőiskola növendéke volt a jövőendő író, s akár regényalakjai, ő maga is a 17-es szoba lakójaként.⁶ Itt, az internátusban, e „lelki bordélyház”-ban „csapták” a „Nyelvész-Irodalom-Csoport” tagjai „... orgiáját, ... fekete miséjét a szónak”, itt szífták idegeikbe „... kelet-nyugat litteratúrájának és minden álmódott asszonyának minden kigondolható szenvedélyét.”⁷ Tudjuk azt is, hogy Kaffka egyik „osztálytársa”, Valikovszky Erzsébet szolgált a könyv főalakjának modelljéül, a Laszlovsky

¹ Vö.: FÜLÖP László, *Kaffka Margit a regényíró*. It 1980. 321–322.

² Uo.: 322–323.

³ Vö.: NAGY Péter, *Szabó Dezső*. Bp. 1979. 63., 99., 165.

⁴ Vö.: SZABÓ Dezső, *Életeim* II. Bp. 1965. 437.

⁵ Vö.: *Világirodalmi lexikon* 6. kötet. 760–762.

⁶ Vö.: ROLLA Margit, *A fiatal Kaffka Margit*. Bp. 1980. 87., illetve: *Mária évei*. in: *Kaffka Margit regényei* I. Bp. 1962. 334. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk!)

⁷ *Mária évei* 331., 334.

Mária nevet meg egy tanítványától kölcsönözte az író.⁸ Nem titok az sem, mily felzaklatóan hatott a *Mária évei* az ihletadó barátnőre. Valikovszky Erzsébet olyannyira önmagára ismert a regényben, hogy tüstént kétségbeesett levéllel fordult Kaffkához. „... ideges kényszerképzetekkel viaskodva azt írja benne, hogy a történet elképzelt vége törvényszerű, s neki is az öngyilkosságot kellett volna választania.”⁹ Külön figyelmet érdemel, hogy a „modell” csupán a história lezárását nevezi kitalátnak. A magunk fölöttéte kérdés megválaszolásakor perdöntő érvként kezeljük e vallomást is.

Az intézet szómámoros lakói borzongva sejtik: „odakinn minden egészen más, egészen csúnya!”¹⁰ Mégis menniök kell. Laszlovszky Mária Hámorra kerül, a „tespedt”, „ősi, iparúzó városba”.¹¹ Néhány odavetett mondat elárulja rögtön, hogy újfent Kaffka Margit életének egyik színterén, Miskolcon járunk, hiszen: „A Fő utcára... torkollik minden út a keskeny völgy városában”, amely „... gyökértelen, kicsit parvenű fészek...”, hirtelen fejlődött fel az ősi civisvárosból a „felvidék kulcsá”-vá, ahogy csúfolják.”¹² Nem otthon, csak kényszerű tartózkodási hely „Hámor” írónak a hősnőjének egyaránt, jelképe a távlathiánynak, a légszomjas, értelmetlen létezésnek. Főösleges volna szaporítanunk a Miskolc társadalmi és társasági életét, kicsinyes szokásait és fullasztó atmoszféráját kipellengérező idézeteket. A fiktív város képe a valóságosan létezőre utal vissza, még ha a szakirodalom nemigen emlegette is e felöltő összefüggést. S csupán a tényt regisztrálja, a kínálózó konzekvencia levonása nélkül, az egyik friss elemzés: (Kaffka) „... a Miskolcra való visszatérés után már azt írja a Máramaroszigeten élő Valkovszky(!) Erzsébetnek, hogy kikoszarozott egy „kereskedelmi tanaracsát”, az első embert, aki igazán szerette, s talán az utolsót, aki még feleségül akarta venni.” Egy kissé bizonytalankodva tudakolja a levél a messzire szakadt barátnőtől: vajon engedjen-e mégis a kérőnek, vagy maradjon „magányos, nomád”.¹³ A magunk részéről az elutasított udvarlóban Laszlovszky Mária kelleetlenül, idegenkedve vállalt vőlegényének, a félénk, az új művészetért áhítatosan rajongó s elvégre mégis filiszterségbe süppedő Apostol Sándornak egyik modelljét véljük fölfedezhetni.

Igazolják az eddigiek is: Kaffka Margit korántsem csak távolságtartó, önmagáról leválasztó gesztusokkal formálja s kezeli hősnőjét. Mintáról dolgozott, nem alakmásképp teremtett, ámde odakölcsönözte neki a maga élménykörének, autobiográfiájának nem egy elemét. Személyesen is benne volt a regényhősben, kívül is állt rajta; a modalitás, az ítéletalkotás szép kettőshangzatait köszönhetjük e viszonyoknak. S amidőn kérdésünkre válaszolunk, figyelmeznünk kell erre a dichotómiára is.

(Csupán mellékesen jegyezzük meg: noha Mária figurája és sorsa a legkevésbé sem idegen és közömbös Kaffka számára, az igazi önábrázolás, az alteregó-teremtés szándékával mégsem benne találkozunk. Neki csak kölcsönöz magából, ám egy mellékszereplőbe majdnem maradéktalanul be is költözik. A kezdetben nyelvészkedő, majd a párizsi fejezetben immár íróként viszontlátott Taubler Vicára-Viktorinra gondolunk. Ő az, ki az internátusban, csakúgy, mint később a Szajna partján, szerető kritikával emlegeti Máriát,¹⁴ ő az, ki „... egészen vagyontalan, árva és csaknem teljesen egyedül álló”, kire nem vár állás az intézet után, s ezért is némi fölényes és fanyar, cinizmusba göngyölt tárgyilagossággal kommentálja a többiek ábrándjait, könnyessé lágyult búcsúz-

⁸ Vö.: ROLLA Margit, i. h., illetve ugyanő: *Kaffka Margit II. Út a révig...* Bp. 1983. 77. (Itt jegyezzük meg, hogy Kaffka életművének másik kutatója, Győri János konzekvensen Valkovszky Erzsébetként emlegeti a hősnő mintáját. Vö.: GYŐRI, *Az édenvesztéstől a remekműig*. Új Írás, 1975/12. 79., illetve ugyanő: *A világra nyitott magány I*. Új Írás, 1980/12. 87. A néveltésre nincs magyarázatunk.)

⁹ Valikovszky levelét csak Kaffka Margit interpretációjából ismerjük. Vö.: GYŐRI János, *A világra nyitott magány I*. 87., illetve: ROLLA Margit, *Kaffka Margit II. Út a révig...* 79–81., 207.

¹⁰ *Mária évei* 329.

¹¹ Uo.: 344., 348.

¹² Uo.: 347., 355. stb.

¹³ Vö.: GYŐRI János, *Az édenvesztéstől a remekműig* 79–80.

¹⁴ *Mária évei* 340–341., 459.

kodását,¹⁵ s ő az, ki utóbb, Párizsban, mint elvált nő, „... fiatal íróasszony” áll előttünk: hallatja a kiábrándulás, a feminizmus igéit, az „... anyajog korszakát”, „... az egész házasság és nemi erkölcs átalakul”-ását jövendőli, ám titkon „... a Nagy Szerelméről” ábrándozik, „... szomjas és szomorú muszájjózsánság”-át panaszolván, „... egy novelláját” pedig az ifjak szerkesztette „új revü”-nek akarja beküldeni.¹⁶ Ez utóbbiban – a regény utalásai alapján¹⁷ – a *Nyugatra* vagy valamely előfutárára ismerhetünk.)

Nem célunk, hogy a mű mindahány fontosabb alakjának, szituációjának stb. a modelljét azonosítsuk. Némelykor kockázatos, itt-ott reménytelen, tán egy kissé fölösleges vállalkozás is volna ez. Bizonytalán megvolt a mintája a párizsi jelenet Tavi Simonjának, a fiatal zsidó újságírónak, Darvas Endrének, a pártvezér–képviselőnek s mind a többieknek, amiként a kormányválság idején szóba hozott „Szépszakállú gróf” – „... az európai és modern mázzal átvont, hivatásszerű kuruckodó, de bensejében hozzáférhetetlenül kaszthű és hagyományos, feudális úr” – sem más, mint Apponyi Albert.¹⁸ Ideje immár figyelmünket Laszlovszky Mária nem mindig szüzi és légies ábrándjainak tárgyára, a regény egyik, spirituális főszereplőjére, Seregély Pálra fordítanunk. Ő, „a nagy író” lobbantja föl s tartja ébren hosszú éveken át a hősnőben a „távolságszerelmet”, az ő leveleit olvasván érzi a lány, hogy „Fölötte van... e kényszerű, kicsinyes viszonyoknak; van, ami kiemeli és élteti itt, hogy szomjan ne vesszen a lelke a nyomorúságban”, hozzá hűséges Mária „száz feleségnél hívebben...”.¹⁹ A mű centrumában foglal helyet Seregély Pál, eszmény, eligazító, vágyott irányítói lehetne a címszereplő számára még az utolsó fejezetben, közvetlenül az önelveszejtés előtt is: nála tán „... megnyugvást lelne, rendet, kibékülést”.²⁰ Földi lény s Mária túlszigázott, beteges sóvárgásának szülötte egyszersmind ez az ember. Vajon volt-e s ki lehetett a modellje?

Ha csupán Seregély kétszer is emlegetett „felkönyöklős” fényképére ügyelünk,²¹ „... amit a *Magyarország* kiadóhivatala akárkinek szállít utánvétellel”, még Ady Endrét is gyaníthatnánk mintaként. (Kivált hogy az *Új versek* poétája – Kürthy Bálint néven – fontos szereplője az *Allomások* c. regénynek is.) Ha viszont a *Mária évei* teljes kontextusában gondolkodunk, kis tényeket, nagyobb összefüggéseket s néhány művön kívüli bizonyítékot egyaránt figyelembe véve, hamar kiderül: Seregély Pál modellje egyvalaki lehetett csupán – Herczeg Ferenc!

Első pillantásra meghökkentőnek, sőt, hihetetlennek tetszik ez a kapcsolat. Az *Új Idők* főszerkesztője, a konzervatív irodalom egyik vezéralakja, a magát – az Adytól épp 1912-ben „... bujtó, új, kan Báthori Erzsébet”-nek, „... vad, geszti bolond”-nak titulált – Tisza István mellett mindenestül elkötelező hivatalos nagyság mint kulcsfigura, mint ideálkép az egyik leghívebb nyugatos *Nyugat* publikálta regényében? Bármilyen bizarr, képtelen is a föltevés, meg kell barátkoznunk vele. Gondja volt reá Kaffka Margitnak, hogy tegyen egy-két félrevezető gesztust, némiképp álcázza modelljét (ezért emlegette pl. Seregély verseit, balladáskönyvét);²² sikerült is megtévesztenie így a mű kritikussait, köztük Balázs Bélát és Schöpflin Aladárt. Herczegre mint ihletőre senki sem gyanakodott. A későbbi elemzők sem, még ha karnyújtásnyira jártak is az igazságtól. Lehetetlenségnek látszott ez az összefüggés. Mégsem az. A regény címszereplőjének modellje volt oka legfőként, hogy a majdani írófejedelem is a műbe került. Az egyik hős involválta a másikat.

Évtizedeken át táplált a barátnő, Valikovszky Erzsébet gyengéd érzelmeket Herczeg Ferenc iránt. Sóvárgásán mit sem hűtött a múlt idő. Győri János kutatásaiból tudjuk: e fantaszta lány „... a *Pogányok* és az *Idegenek* (helyesen: *Idegenek között*. L. H.) nyomtatott szövegének apró betűs lemásolása, iniciális díszítése és új formába álmódása s több száz levél el nem küldése után, még 1939-ben is rajongó és lelkisegély-kérő levelet ír Herczeg Ferencnek.”²³ Kommentár ehhez

¹⁵ Uo.: 327., 331., 335–336.

¹⁶ Uo.: 452–465.

¹⁷ Uo.: 443–444., 461.

¹⁸ Uo.: 496.

¹⁹ Uo.: 341., 439., 360., 415.

²⁰ Uo.: 509.

²¹ Uo.: 375., 440.

²² Uo.: 369., 402–403. stb.

²³ GYŐRI János, *A világra nyitott magány I.* 87.

aligha kívánczok, s ki más lehetett volna e mániává görcsösült imádat legjobb ismerője, mint Kaffka Margit? Korántsem véletlen hát, ha a régi iskolatársnővel egyetemben regényalakká stilizálódott annak bálványa is. Valikovszky Erzsébet hódolata mégis kevés lett volna ahhoz, hogy Herczeg csaknem egyértelműen rokonszenves, mi több, rajongásra méltó szereplőként, valódi nagyságként tűnjék föl a könyv lapjain. Ha Kaffka számára teljességgel érdektelen, netán ellenzenves, megvetett alakról van szó, bizonynyal s óhatatlanul változik a modalitás, megszólalnak, fölszaporodnak az ironizálás, a törpítés, a distanciatereemtés hangjai is. Nem így történt. Fűzte tán valami az írónőt is Herczeg Ferenchez, némi elismerés, becslés legalább? Kevés a támpontunk, egy-kettő mégis akad.

Az Erzsébet Nőiskola növendéke Kaffka, amidőn így ír egy keltezetlen (1902-es) levelében társairól s önmagáról: „Most Somló Sándorba szerelmes valamennyi, akinek délelőtt hallgatjuk a felolvasását, – az első felvonást valami kuruczos színműből. Megint ezek a háladatos kuruczok, a kik az akadémián keresztül jutnak szinpadra, – Bokor, Berczik, Somló, Herczeg, – de nem csúfolodom, ezek az urak megrikatnak lódingostól, karabélyostul. No látod! Hát van nekem mondani-valóm?”²⁴ A helyesírás esendő, a vallomás őszinte. A fiatal leánynak élménye Herczeg Ferenc, bizonyos, hogy az *Ocskay brigadérossal*.

Kilenc esztendő telik el, s napvilágot lát a *Nyugatban* egy aránylag terjedelmes méltatás. Szerzője Kaffka, a recenzeált mű pedig *A fehér páva* c. Herczeg-regény. A cikk hangütése – bár ironia is villan itt-amott – mindenképp méltányló. Érdemes citálnunk: „Gyerekes dolog volna ma komoly képpel ujságolni sorra az író kitűnő kvalitásait; mesélő biztosságát dicsérni, fegyelmzetttségét, mesterségtudását, pengeéles intelligenciáját, ízlését. Mindezeket túl vagyunk. Herczeg Ferenc is [...] már akarva-akaratlan benne van mindnyájunknak, modernekek és reakciósoknak (ha alig észrevehető árnyalatokban is) a rutinjában; egy-egy radikális és könnyed összefogásban, néha egy átható, eleven, rövid hasonlatban, egy megoldásbeli nehézség retusírozásában, szóval: (de nem beljebb) a tollunk hegyében. Nem csekély dolog mindez és percre sem felejtendő, ha róla van szó. Az általános és erős hatás alul, melyet a közönségre mindenha tett, az írók s az irodalom sem vonhatta ki magát.” A kritika a továbbiakban elismerően, noha jogos fenntartásokat is hangoztatva mutatja be Herczeg új regényét: szóvá teszi a mű elegáns elnagyolásait, nem egy felületességét, „ízlésbeli koncesszió”-it, kárhoztatja a véletlenekeket, a „hanyag” befejezést, azt nemkülönben, hogy „Az élet itt számunkra csak eseményekben jelenül meg”, vagyis a pszichológiai alapozás hiányát, ám ugyanily bősséggel mér a dicséretből is, „brillians” megfigyeléseket és „bevilágítás”-okat, „benső élvezet”-et, „Pontos, mértékes, logikus igazságszótás”-t emlegetvén. Egy mondatot már csak azért is kiemelünk, mert nagyon is összecseng a *Mária évei* bizonyos részleteivel: „A hősnő szép, bátor, határozott, eszes és születetten – előkelő: a Herczeg szokott lányalakjai fajtájából.”²⁵ (Kaffka regényének címszereplője pedig így panaszkodik és sóvárog: „Ó, nagyon szomorúvá tesz – de bizonyos, hogy semmit sem hasonlítok azokhoz a csupa jellem, következetesség és lelki egészség-asszonyokhoz, akiket az új, regényében annyi művészettel és látható csodálattal rajzol – az erősvonalú és világos lényekhez”, illetve: „...erőlködve hozta eszébe a Seregély-balladák(!) jégkristály embereit, a nagyszerű pogányokat, a kevésvonalú női sziluettek egyszerűségét [...] Ott van az egészség és minden, ami egy vele: morál, harmónia, fegyelmzetttség, forma”²⁶ stb.) A recenzió végkicsengése is a méltánylásé: „...ez az író... megdöbbenőn, irigyléreméltón, elkésértőn azt csinálja mindig amit akar.”

A kritikában egyértelműen Herczeg írásművészetének (a *Mária években* annak is!) szól az elismerés. S akadt még egy oka Kaffka Margitnak, hogy érdeklődjék *A fehér páva* szerzője iránt, tán még becslje is némiképp. A maga legfőbb témájának egyik előfutárát fedezhette föl, nem annyira a recenzeált mű, mint inkább az *Egy leány története* és az *Idegenek között* c. könyv írójában: a nőkérdést, a függetlenedni, emancipálódni vágyó lányalakokat nagy nyomatékkal s érezhető

²⁴ Vö.: ROLLA Margit, *A fiatal Kaffka Margit* 113.

²⁵ KAFFKA Margit, *Herczeg Ferenc: A fehér páva. Nyugat*, 1911. I. 115–117.

²⁶ *Mária évei* 366., 424.

ambícióval ábrázolta Herczeg is. Jó érzékkel figyelt azokra a típusokra, akiknek – a *Mária évei* szavával – „... problémájuk az „új asszony” elhelyezetlensége és ütközései a mai életben...”²⁷

Nem csupán Valikovszky Erzsébet mértéktelen rajongásával indokolható ekként Herczeg „vendégjátéka” Kaffka regényének ívein, nem kellett kényszerű erőszakot tennie az íróónak önnön véleményén. Akad személyes komponense a rokonszenvező modalitásnak, nem is egy. S még valami kívánczik ide: a Kaffka-recenzióban leütött tárgyilagoss, illetve méltányoló hang kevésszer szólt meg 1908 és 1912 közt a *Nyugatban*, ha Herczegt említették. Ritkán is foglalkoztak vele, s ha mégis, inkább a fölényes lekicsinylés, a nem sokra becsült írónak és ellenlábásnak kijáró fitymálás, leckéztetés volt osztályrésze. Megvédte ugyan Ignotus Herczegt Fenyő Miksa kritikája ellenében („Abszolút író – s ez különösen akkor látszik meg, mikor semmi dolgot vesz a tollára. Én különben kitűnő meglátónak is tartom – s hogy viszont a világ, amelyget meglát, mennyit ér, az politikai vita dolga, nem irodalmi.”²⁸), kedvező bírálatot kapott az *Éva boszorkány* c. dráma is.²⁹ Ezek azonban a kivételek, más közelítés, más stílus dominált. A Fenyő Miksa képviselte megsemmisítő gunyorosság,³⁰ a Karinthy Frigyes-féle hideg elutasítás,³¹ a Hatvany Lajos produkálta gyilkos szarkazmus.³² Ebben a közegben, ebben az ízlésvilágban kellett némi – személyes meggyőződésre alapozott – szuverenitás, hogy valaki előbb íróként méltassa, utóbb pedig regényhőssé avassa Herczeg Ferencet – a *Nyugat* lapjain.

Végezetül a *Mária éveivel* igazolnánk állításunkat. A könyvben szertehintett nagy számú adalék részint Herczeg életrajzát, másrészt személyiségét, habitusát, viselkedését, illetve néhány – többkevesebb pontossággal azonosítható művét, művészetének karakterjegyeit idézi meg. Haladjunk sorjában.

Seregély Pál fiktív biográfiájának vizsgálata közben nagy hasznunkra van Surányi Miklós tényekben föltétlenül megbízható Herczeg-életrajza.³³ Teljes megfelelésről, egybeesésről szó sem eshet, ám a perdöntő adatok azonosak. „Az Ön jachtja, Seregély – mikor fog kirepülni?” – kérdi Mária első levele sóvárogva, hogy ugyanide térjen vissza a képzelet befejezésül, majd a második írás nyitányában: „Önt most már talán szép, tarajos vizek fölött repíti valami jószagú szél; szabadon és kacagva, hajadonfőtt viaskodhat játékeszedelmekkel, hanyag kényelemben fellélegezhet minden köteléktől, egyedül lehet, álmodozhat, apró csínyeken mulat, vagy terveket épít...”³⁴ illetőleg: „Vettem a szép kártyákat, a hajója képét.”³⁵ Herczegnek, tudjuk, szenvedélye volt a vitorlázás, s Hajnal névre keresztelt negyven tonnás kutterével évről évre beköborolta az Adriát s az Égei-tengert.³⁶ Egyik, harmadmagával töltött vakációjának élményeit örökíti meg a *Szelek szárnyán* c. – Karinthy bírálta – útirajz. Erre alludálnak Mária levelei is, amiképp Seregély-Herczeg európai barangolásait szintügy gyakorta fölemlíti a könyv. Egy útját áhítatos irigységgel bejárja a címszereplő is, haladván hűségese állomásról állomásra ideálja nyomában.³⁷ – Kaffka értesülései és adatai egyebekben is pontosak. Herczeg valóban otthonos volt a minisztériumokban, a kaszinóban, képviselőként pedig a parlamentben,³⁸ nemegyszer szerepelt az „Irodalmi Társaság (a Petőfi vagy a Kisfaludy Társaság: L. H.) gyűlésein”,³⁹ drámái pedig külföldi színpadokon is sikereket arattak.⁴⁰

²⁷ Uo.: 366.

²⁸ IGNOTUS, *Herczeg Ferenc. Nyugat*, 1908. II. 108–109.

²⁹ Vö.: *Nyugat*, 1912. I. 737–738.

³⁰ FENYŐ Miksa, *Két regényről*. uo.: 1908. II. 18–21.

³¹ KARINTHY Frigyes, *Herczeg Ferenc: Szelek szárnyán*. uo.: 1910. II. 1095–1096.

³² HATVANY Lajos, *Herczeg Ferenc mint philosoph*. uo.: 1911. I. 190–193.

³³ Vö.: SURÁNYI, *Herczeg Ferenc. Életrajz. (Herczeg Ferenc Válogatott Munkáinak Emlékiadása*. Bp. 1933. 20. kötet 5–103.)

³⁴ *Mária évei* 361., 364–365.

³⁵ SURÁNYI, i. m. 62–64.

³⁶ *Mária évei* 397–413.

³⁷ Uo.: 373., 379.

³⁸ Uo.: 374., illetve: SURÁNYI, i. m. 43.

³⁹ *Mária évei* 379–380.

Mint hosszú ideig nőtlen ember, ízléssel, diszkrét fényűzéssel berendezett legénylakásán⁴⁰ számos – Máriához hasonló – hódolóját fogadta, gáláns ügyeiről Budapest-szerte suttogtak, így a regényben sűrűn kommentált, lassan kihűlő, majd szakítással végződő Seregély-Téreyné viszonyának is megvolt bizonytalanság a mintája. S még egy tényszerű azonosság: akár a regény íróhőse, negyvenöt esztendőskorában lépett frigyre először Herczeg is, vezetvén oltár elé Grill Júliát.⁴¹ Azt már csak mellékesen említendő, hogy mind Seregély, mind modellje máshová költözik a legénylakásból ifjú nejevel,⁴² a házasság pedig – jól sejteti Kaffka könyve – zátonyra fut hamarosan.⁴³

Nem kétséges, hogy akadnak még párhuzamok, megfelelések a két biográfiában (pl. Herczeg nagyon ragaszkodott az édesanyjához⁴⁴ stb.) – ám elég. Ne kapaszkodjunk jelentéktelen apróságokba, más természetű bizonyítékokkal is rendelkezvén. Seregély személyisége, habitusa is sok mindentről árulkozik.

Herczeg Ferencet józan, tartózkodó, hűvös magasságokban lebegő emberként tartották számon a kortársak, ki az előkelőség, fegyelmezettség, „úríság” lárváját viselte mindenkor, akár kedvenc hősei. Korántsem véletlenül ad ilyformán „... kemény, szigorú tanács”-okat Máriának Seregély, vagy segíti „... egy-egy biztos, nyugodt lendülésű és szelíd-távoli gesztusával”, ajánl neki védelműl, megnyugvással „... egy kellemes házasság”-ot, fölülemelkedést a dolgokon, említve „... bizonyos szentesített társasági szabályok”-at stb.,⁴⁵ ezért oly disztिंगvált, kifogástalanul korrekt viselkedésű úriember első és egyetlen találkozásuk alkalmával s levelezésük folyamán mindvégig. („Mária arra gondolt, hogy szebben, hibátlanabban nem is képzelhette magános, éjszakai órák finnyás ábrándjaiban. Egy percnyi zavaró emléke nincs – egy szertelen mozdulat vagy szó a másik részéről sem...”⁴⁶) Nem csupán két személyiség, két lélek, két világgépfogás – két korszak is szembesül egymással Seregély és Mária kapcsolatában. A látszólagos rend és kiegyensúlyozottság a rendezetlenséggel, a zűrzavarral, a konstruált abszolútumokba vetett hit a kétségbeesett ingadozással, relativizmustudattal, a szekuritás letűnő ideje a szecessziós nyugtalansággal. Szimbolikus erejű és érvényű eme viszony. Egy, a léte középpontját és értelmét rémülten, ziláltnan kereső, ám sehogy sem lelő, túlfinomult modern ember kapaszkodnék itt a harmóniát, rendet, fegyelmet jelképező világba: „... épp ezért olyan igen nagyon sokat jelentő nekem a barátsága – és a művészete is; mert a nyugodt, világos, derűs erőt jelenti; de azt a nyugalmat, amely már *túlvan* (sic!) a harcokon, azért értékes. Maga bizonynal elkészült már az életével; én pedig a fegyelmezettsége és világossága e szép, ravagógó szintje alatt próbálom megsejteni és rekonstruálni magam számára a volt szakadékok és alvó kráterek vonalát.”⁴⁷ Ezért eseng Mária szédülten Seregély-Herczeg műveiért, vonzódván „... az elhallgatások, forma-egészség és a híres, úri objektivitás” világához, ezért imponálnak neki „... a csupa jellem, következetesség és lelki egészség-asszonyok”, a „... jégkristály emberek”, kiknek sorsa „... kérlelhetetlen, de világos és önmagában lel megbékülést, mert csupa törvényszerűség”.⁴⁸ Rádöbben maga is: „Ott van az egészség és minden, ami egy vele: morál, harmónia, fegyelmezettség, forma. Mindaz, ami őbelőle magából is hiányzik, és azért hatott rá olyan biztonságosan és jólesően. Nem, az nem volt véletlen, tán élete egyetlen törvényszerűsége volt.”⁴⁹ Ám azt is érzi Mária, hogy a Seregély képviselte ideál valamiképp anakronisztikus, túlélté immár érvényességi idejét. Sejti, látja a férfi megfáradását, kiürülését, fanyar cinizmusát, kapkodó rögtönzéseit (mindezt bevallja az író egyik levele is), s rettenve gondol az Apostol barátai szerkesztette „új revü”-re: „Ó, ha igazuk van ezeknek! Ha igaza van mindennek, ami újulás, fiatal kíméletlenség és változás. Ha ezek diadalmas-

⁴⁰ Uo.: 380–381., 390–396.

⁴¹ Uo.: 442., illetve: SURÁNYI, i. m. 67.

⁴² *Mária évei* 502., SURÁNYI, i. m. 68., 71.

⁴³ *Mária évei* 440–444., SURÁNYI, i. m. 77.

⁴⁴ SURÁNYI, i. m. 77–78., *Mária évei* 392., 502.

⁴⁵ Uo.: 362., 365–366., 369–370.

⁴⁶ Uo.: 396.

⁴⁷ Uo.: 368.

⁴⁸ Uo.: 366., 368., 424.

⁴⁹ Uo.: 424.

kodnak egyszer [...] és *annak* betelik a végzete, a negyvenéves ember és sikereiben – megállott művész tragikumja; ha kiderül, hogy hiába volt az erőlködés, új életinger, új galvanizálás; asszony.”⁵⁰ A korszakváltást, a művészet átalakulását konstatálja a meditáció,⁵¹ s ez már a Kaffka Margit-i többlet a regényben. A maga élete tükrének látta – a végkifejlet híján – a *Mária éveit* Valikovszky Erzsébet, noha nemcsak az ő története örökölt meg itt. Földerengtek jóval tágasabb összefüggések is, köszönhetőn Kaffka perspektívájának, annak az azonosulva is távolságot tartó „kettőslátásnak”, mit már bevezetőnkben említettünk.

Túl az eddigiekén, Herczeg biográfiáján és személyiségén, néhány művét is fölismertethjük a regényben. Itt-ott azonosíthatatlan alkotások kerülnek szóba (ilyen pl. a *Sarlós Boldogasszony*), másutt viszont csak kevésbé álcáz Kaffka Margit. Seregély „... a művészetét meggyőződésből a nemes és tisztelt tradícióknak” rendeli alá, versei (!) „... közelebb engednek tán a prózánál, bár a forma kristályos tökéletessége itt is páncél”, s Mária szerint „... jobban és szebben már nem lehet írni magyarul...”⁵² (az ironia villanása ez is). Cím nélkül, utalások formájában épült be a szövegbe az *Egy leány története* és az *Idegenek között* c. Herczeg-könyv,⁵³ s egyértelmű a célzás egy harmadikra is: (Máriának) „Hirtelen eszébe jutott Seregély Pál egyik regényhősöje, aki *valóságos* botlást vall be a kérőjének... de a hős azért feleségül veszi mégis, sőt annál inkább...”⁵⁴ Ez *csak* a *Simon Zsuzsa* lehet, miként a *Pogányokat* sem rejtheti el a fordulat: „... a Maga két népvándorlás korbéli regénye van e percben szemközt velem, élre-állítva az íróasztalom polcán.”⁵⁵ A drámákkal viszont nehezebben boldogulunk. A többször szóba hozott sikerdarab, *A thrák harcos* gyaníthatóan a *Bizánc*, a *Histrío* fedőcímű (Seregély által „kétes színpadi sikerű”-nek mondott) alkotásban meg a *Balaton* regét véljük föltalálhatni.⁵⁶ Egy név segít, hogy bizonyosságra jussunk. Mária képzeletben elosztja a játék szerepeit: „... ez lenne a hősnő majd, a fáradt és váró kastély-úrnő, Benigna, a fehér özvegy”, ki „tűnődve okos”, „mindig szerelemelőtti... és független”, „... szent véletlen-asszony... véletlen csókjai csodálkozásában...”⁵⁷ Nos, Herczeg *Balaton* regéjének főalakját Magyar Benignának hívják, valóban várúrnő, „az események (pedig) egy reneszánsz Gyurkovics Mátyás király és Kinizsi Pál körül bonyolódnak”⁵⁸ Tudjuk azt is, hogy e darab nem hozott sok sikert szerzőjének.⁵⁹

Alighanem fölösleges volna a további buzdólkodás. Kérdésünket megválaszoltnak, állításunkat bizonyítottnak tekintenők. Sikerült tán azt is igazolnunk, hogy Herczeg Ferenc korántsem véletlenül, pusztán Valikovszky Erzsébet miatt került be a *Mária éveibe*. Alakmásával, Seregély Pállal a korszak- és művészetváltás jelképes figuráját is sikerült megformálnia Kaffka Margitnak. Erdem ez, nem is kevés.

S a majdnem-kulcsregény után máris következett a valódi: az *Állomások*. Az író fontos feladatának érezte, hogy két könyvben is bemutassa – s azonosítható alakok segítségével – érdekes kortársait, a századelő zilált, forrongó világát. Nem állt egyedül ez ambíció. Hasonlóra tört Ady is a *Margita élni akar* c. verses regénnyel, Benedek Marcell a *Vulkánnal*, Ritoók Emma a *szellem kalandoraiban*, Babits Mihály a *Halálfiával* és a *Timár Virgil fiával*, Szabó Dezső *Az elsodort falu* és a *Segítség* c. könyvében, hogy más, későbbi művekről (pl. a Laczkó Gézáíróiról) ne is beszéljünk immár. Az alkotóerő, a színvonal szerzőnként-regényenként más és más, ámde a szándék ugyanegy.

Lőrinczy Huba

⁵⁰ Uo.: 416., 444.

⁵¹ Vö.: KISS Endre, *A világnézet kora*. Bp. 1982.

⁵² *Mária éveit* 369–370., 379.

⁵³ Uo.: 366., 424. stb.

⁵⁴ Uo.: 451.

⁵⁵ Uo.: 375. Valikovszky Erzsébet ezt a művet is lemásolta. Lásd a 23. számú jegyzetet!

⁵⁶ Uo.: 399., 416.

⁵⁷ Uo.: 399–400.

⁵⁸ Vö.: NAGY Péter, *Drámai arcélek*. Bp. 1978. 57.

⁵⁹ M.f.